

IV.

Etika v resortních koncepcích výzkumu a vývoje a v důležitých mezinárodních dokumentech

1. Etika v resortních koncepcích výzkumu a vývoje

Oblast etiky se odrazila v resortních koncepcích řady ministerstev a dalších správních úřadů. Především se jedná o Ministerstvo kultury, Ministerstvo obrany, Ministerstvo dopravy, Ministerstvo spravedlnosti, Ministerstvo zemědělství, Akademii věd České republiky, Český báňský úřad a Státní úřad jaderné bezpečnosti. K tomu je třeba připojit i výše zmíněnou Správnou vědeckou praxi Grantové agentury České republiky.

Nejpodrobněji se oblastí etiky zabývá koncepce Akademie věd České republiky, která uvádí, že pracovníci Akademie se řídí platnými právními normami, zásadami občanské morálky a obecně přijímanými etickými principy. Věda však působí v prostředí a ve vztazích, jež nelze do všech podrobností právními normami regulovat. Při vědecké práci vznikají i citlivé problémy etické povahy. Pro řešení těchto problémů a jako fórum pro diskusi otázek uplatňování etických zásad ve vědě a výzkumu byla v roce 2002 Vědeckou radou ustavena Komise pro etiku vědecké práce (dále Komise). Tato Komise bude i nadále působit jako trvalý orgán Akademie zabývající se nejen obecnými principy, ale i případnými konkrétními případy porušení etiky vědecké práce.

Pro dodržování zásad etiky vědecké práce má rozhodující význam etická atmosféra na pracovišti a osobní příklad vedoucích vědeckých pracovníků, které jsou nezastupitelné a nelze je nahradit psanou normou.

V zahraničí existuje značný počet etických kodexů vydaných univerzitami, akademiemi a jinými výzkumnými organizacemi. Komise již dala k dispozici vědeckým pracovištím Akademie dokument Memorandum on Scientific Integrity, vydaný organizací All European Academies (ALLEA), jejímž členem je Akademie. Komise upozornila jmenovitě na tu část dokumentu, která shrnuje často se vyskytující přestupky proti etice vědecké práce, a doporučuje, aby všichni vědečtí pracovníci, zejména pak vedoucí všech stupňů, soustavně sledovali, zda se na pracovišti tyto přestupky nevyskytují.

Mimořádného významu nabývají specifické etické otázky v oblasti věd lékařských a biologických. Zde jsou základní oborové etické normy vymezeny zákony, předpisy a doporučeními různé právní síly a stupně závaznosti. V Akademii není a nebude prováděn výzkum, který by nebyl v souladu s těmito normami. V citlivých otázkách výzkumu, jako je např. výzkum kmenových buněk a klonování, bude Akademie podporovat právní regulaci, která zamezí zneužití získaných poznatků, zároveň však umožní výzkum pro léčebné účely, jak to i doporučují mezinárodní vědecké společnosti.

Zásady obecné etiky vědecké práce, které jsou společné pro vědecko – výzkumná pracoviště všech oborů AV ČR, lze shrnout do těchto bodů:

- poskytování pravdivých informací při podávání žádostí o podporu výzkumných záměrů a projektů,
- nezaujaté nakládání s výsledky studia literatury, pozorování nebo pokusů,
- uvedení zdroje při přejímání výsledků jiných,
- uvážlivost při poskytování informací širší veřejnosti o přínosech výzkumných výsledků,
- respektování autorství a spoluautorství při zveřejňování výsledků výzkumu,

- dodržování stanovených pravidel při nakládání s důvěrnými údaji,
- respektování copyrightu při reprodukování publikovaných výsledků a textů, jakož i při používání softwaru.¹

Dodržování těchto zásad je jednou ze základních povinností všech vědeckých pracovníků a bdít nad jejich dodržováním je povinností vedoucích pracovníků všech stupňů. Začínající vědečtí pracovníci jsou se zásadami etiky vědecké práce seznamováni nenásilnou formou svými školiteli a v rámci Kurzů základů vědecké práce pořádaných Akademií.

Některá ministerstva mají ve své resortní koncepci přímo uvedeno, že buď ona sama (Ministerstvo obrany, Ministerstvo zemědělství), nebo jejich relevantní resortní výzkumné organizace vypracují etické kodexy výzkumu, které budou aplikovat v praxi (uvedeno v koncepci Ministerstva dopravy a Ministerstva obrany). Jiné resorty vyzvou nebo doporučí příslušným resortním institucím, aby vydaly tyto kodexy. Jedná se o Ministerstvo kultury a Ministerstvo zemědělství. Státní úřad jaderné bezpečnosti doporučí vydání etických kodexů Státnímu ústavu radiační ochrany a Státnímu úřadu jaderné, chemické a biologické ochrany. Český báňský úřad řeší tuto záležitost opatřením č. 5/2001 předsedy Českého báňského úřadu „Kodex etiky zaměstnanců ve veřejné správě“, který se vydává pro potřeby Státní báňské správy České republiky. Vedle obecných principů etiky výzkumu se v resortních koncepcích objevily i problematiky korupce, pracovní morálky, transparentnosti a nepodjatosti ve vztahu k výzkumu a vývoji (především v koncepci Ministerstva spravedlnosti a Státního úřadu jaderné bezpečnosti).

2. Etika v důležitých mezinárodních dokumentech

2.1. Evropská komise

2.1.1. Etika vědeckého výzkumu v Rámcových programech²

Pokroky v biotechnologii a biomedicině vyvolaly zařazení problematiky etiky do každého rámcového programu výzkumu Evropské komise. První ad hoc etická komise (ELSA) vznikla z iniciativy Evropského parlamentu při zahájení 2. rámcového programu (1987 – 1991). ELSA má 12 členů, kteří jsou nezávislí jak na Evropské komisi, tak na politických, ekonomických a národních zájmech. ELSA podává Evropské komisi vyjádření ohledně etických, právních a sociálních aspektů ve výzkumu a technologiích, které mají široký dopad na běžný život občanů.

Do 3. rámcového programu byla etika zařazena opatřeními pro specifický výzkum o lékařské etice a studii, které prověřovaly dopady biotechnologií.

Ve 4. rámcovém programu začínal bioetický výzkum ve vědách o živé hmotě a etický rozměr podávaných návrhů projektů se týkal velmi citlivých záležitostí, jako např. použití tkání embrya nebo plodu a používání zvířat.

V 5. rámcovém programu byl rozšířen rozsah etického zaměření na všechny ostatní programy, zvláště na program INCO. Na ředitelství Věda a společnost byla ustavena nová jednotka „Etika ve vědě a výzkumu“.

Evropská komise publikovala v prosinci 2001 „Akční plán vědy a společnosti“, který obsahuje rovněž šest aktivit v etice.

Bioetika hraje významnou roli i v 6. rámcovém programu (2002 – 2006) a je integrální součástí jak věd o živé hmotě, genomice a biotechnologii pro zdraví, tak tématických priorit

¹ Koncepce rozvoje výzkumu a vývoje Akademie věd ČR na období 2005-2008, Mimořádné vydání Akademického bulletinu z 26. ledna 2005, str. 23.

² Evropská komise/ výzkum: <http://europa.eu.int/comm/research/science-society/ethics>

Kvalita potravin a Bezpečnost. Očekává se, že by se experti na etiku a společenské vědy měli účastnit na projektech výzkumu v takových oblastech jako je genetické testování, výzkum na kmenových buňkách, klinické pokusy, bezpečnost potravin nebo výzkum mozku.

Zvláštní výzkumný program o etice ve vědě je otevřený ve specifickém programu „Strukturování Evropského výzkumného prostoru“.

Etická pravidla pro projekty 6. rámcového programu³ jsou obsahem Průvodce pro navrhovatele projektů, který má obecnou platnost.

Na domovské webové stránce bioetiky jsou podány vyčerpávající informace o:

- výzkumných projektech s etickou náplní v 6. rámcovém programu,
- síti evropských a mezinárodních organizací specializujících se na etickou problematiku, a uveřejněny přehledy:
- národních etických komisí, které se specializují na etické aspekty výzkumu,
- základních dokumentů,
- základní legislativy správy biověd na evropské úrovni a biotechnologických strategií na světě.

2.1.2. Konference „Research Ethics Committees in Europe: facing the future together“⁴

Evropská komise pozvala reprezentanty lokálních a regionálních etických komisí v Evropě, aby se zúčastnili konference s názvem „Research Ethics Committees in Europe: facing the future together“ konané 27.–28. ledna 2005 v Bruselu. Cílem konference bylo otevřít diskusi mezi účastníky o etických problémech výzkumu, identifikovat správnou praxi, obtíže a léčky, a přitom nalézt východiska pro budoucí iniciativy, akce a aktivity. Závěrečná zpráva z konference⁵ podává souhrn informací o etických komisích, nastavených kritériích a analýze aktivit, který je velmi cenným a nejaktuálnějším zdrojem informací, protože:

- poskytuje co možná nejúplnější seznam evropských etických komisí,
- analyzuje podobnosti a rozdíly mezi nimi,
- analyzuje hlavní výzvy a překážky v jejich činnosti,
- srovnává výsledky analýzy evropských etických komisí s informacemi o etických komisích v USA, Japonsku a Indii,
- podává příklady excelence mezi evropskými etickými komisemi,
- přináší doporučení o možné spolupráci mezi evropskými etickými komisemi a o zlepšení jejich aktivit,
- podává návrhy na vypracování dalších studií a provádění dalších činností.

2.1.3. Evropská charta výzkumníků a Zásady chování pro nábor výzkumných pracovníků⁶

Evropská charta výzkumníků (*The European Charter for Researchers*) a Zásady chování pro nábor výzkumníků (*Code of Conduct of the Recruitment of Researchers*) jsou souborem obecných principů a požadavků, které specifikují úlohu, odpovědnosti a jmenování výzkumníků stejně jako jejich podporovatelů a zaměstnavatelů. Cílem Charty je zabezpečit, že přirozené vztahy mezi výzkumníky a jejich podporovateli a zaměstnavateli vedou k úspěšné činnosti při tvorbě, přenosu, sdílení a rozšiřování znalostí a technického rozvoje a ke kariéernímu rozvoji výzkumníků, což také přispívá ke všem formám mobility jako prostředku pro urychlování profesionálního rozvoje výzkumníků.

³ Etická pravidla pro 6. rámcový program

http://europa.eu.int/comm/research/science-society/ethics/rules_en.html

⁴ Konference etických komisí EU: <http://europa.eu.int/comm/research/conferences/2005/>

⁵ Provision of Support for Producing a European Directory of Local Ethics Committees (LECs). Draft Final report. (M.Fuchs), http://europa.eu.int/comm/research/conferences/2005/resc/pdf/lec_finalreport.pdf

⁶ Commission Recommendation on the European Charter for Researchers and on a Code of Conduct for the Recruitment of Researchers. 11. 3. 2005 C (2005) 576 final.

Charta je adresována všem výzkumníkům v Evropě ve všech druzích a oborech výzkumu, bez ohledu na předmět jejich specializace, ve všech stupních jejich kariéry a nehledě na povahu jejich zaměstnání.

Evropská komise doporučuje členským zemím přijmout uváděné obecné principy do svých národních regulačních standardů v rámci vytváření ERA. Plnění tohoto doporučení si bude komise každoročně ověřovat.

2.2. European Science Foundation⁷

The European Science Foundation (ESF) je sdružením 78 členských organizací, které se věnují vědeckému výzkumu ve 30 evropských zemích. Byla ustavena v roce 1974 a koordinuje v širokém rozsahu pan-evropské vědecké iniciativy. Středem jejího zájmu je podporovat vysokou kvalitu vědy na evropské úrovni. Za ČR jsou členy AV ČR a GA ČR.

ESF hraje významnou roli v rozvoji vědní politiky a poskytuje expertní pomoc v širokém rozsahu zaměření.

ESF se rovněž zaměřuje na vytvoření pravidel pro správnou praxi výzkumu v Evropě ve spolupráci se svými členskými organizacemi, ALLEA, CRE a podobnými skupinami. Zúčastnila se konference European scientific community: toward „fair practice“ organizované ICSU v průběhu generálního zasedání UNESCO v Paříži 27. října 2001.

Hlavním počinem ESF v oblasti etiky výzkumu je publikace správné vědecké praxe výzkumu a badatelství „Good scientific practice in research and scholarship“ zveřejněné v časopise European Science Foundation Policy Briefings.⁸

Tento dokument se stal východiskem pro vytváření regionálních textů správné vědecké praxe výzkumu (např. souboru doporučení správné vědecké praxe GA ČR).

Správná vědecká praxe ve výzkumu a badatelství je podstatná pro udržení integrity vědy. Nastavuje mezinárodně platné standardy pro prověřování kvality, které umožňují verifikaci a další studia ostatním vědcům. Dále poskytuje ochranu proti nečestnosti a podvodům ve vědě. Tímto správná praxe přispívá k vytváření důvěry uvnitř vědecké komunity i vně mezi vědou a společnostmi, což je nezbytné pro vědecký pokrok.

Nejvýznamnějším vědeckým principem je poctivost k sobě i k ostatním. Poctivost je jak etickým principem, tak i základem pravidel (která se mohou v různých oborech lišit) profesionálního vedení vědecké práce, resp. správné vědecké praxe. Vštěpování principů správné vědecké praxe studentům a mladým vědcům je jedním ze základních posláních univerzit a všech školících institucí. Zajistit její zavedení a naplnění v praxi je pak hlavním úkolem samosprávy ve vědě.

2.3. ALLEA⁹

All European Academies (ALLEA) je evropskou federací národních akademií věd a humanitních věd. Byla založena v roce 1994 a sdružuje 52 akademií ze 39 zemí. Její členské akademie jsou samosprávnými společenstvy vědců a badatelů. ALLEA usiluje o:

- podporu výměny informací a zkušeností mezi akademiemi,
- poskytování rad evropské vědě a společenství členských akademií,
- excelenci ve vědě a bádání,
- vysoké etické standardy a nezávislost na politických, obchodních a ideologických zájmech.

⁷ European Science Foundation (ESF), <http://www.esf.org>

⁸ Good scientific practice in research and scholarship, ESF Policy Briefings, str.10, December 2000, Strasbourg), <http://www.esf.org>. Otištěno rovněž v Bulletinu Grantové Agentury ČR 1/2001, str. 7.

⁹ All European Academies (ALLEA), <http://www.allea.org>

2.3.1. Memorandum on Scientific Integrity

Na shromáždění ALLEA v roce 2000 v Praze bylo referováno o výsledcích shromažďování informací ze všech členských institucí o nesprávné praxi ve vedení výzkumu, o úloze akademií při prevenci nežádoucích jevů a byly rozlišeny tři typy nesprávné praxe výzkumu:

- lest (fraud) - (falsifikace, selektivní použití dat, konstrukce lží),
- podvod (deceit) - (problematická metodologie, nedbalost při vzorkování, nepřesné provedení),
- porušení práv duševního vlastnictví (krádež ideí, plagiátorství).

Lze vítat, že ALLEA přebírá iniciativu při dalším vývoji principů správné vědecké praxe. Přitom však některé akademie měly již vypracovány své vlastní dokumenty, např.:

- *Code of Science* – Estonsko,
- *Good manners in Science* – Polsko,
- *Memorandum on Scientific integrity* – Nizozemsko,
- *Scientist's codes of Ethics* – Lotyšsko.

Výsledkem kolektivního snažení je publikace: *Memorandum on Scientific Integrity (On standards for scientific research and a National Committee for Scientific Integrity)*, která se stala vzorem pro publikaci *Správná vědecká praxe GA ČR*.

2.4. DFG¹⁰

V roce 1998 DFG (Deutsche Forschungsgemeinschaft) vydala jako reakci na případy kolektivních podvodů v Německu publikaci *Proposals for safeguarding good scientific practice*. Jde o doporučení komise pro profesionální autoregulaci ve vědě. Všechny instituce výzkumu, které budou žádat o podporu projektů, musí vytvořit pravidla zabezpečující dobrou vědeckou praxi ve svých institucích, která bude ve shodě s doporučeními uvedenými DFG. Jako pojistka byla zavedena u DFG funkce ombudsmana.

2.5. Dánsko¹¹

Více než dvacetiletou tradici má systém etiky výzkumu v Dánsku (Dánský model).

1. V nové *Národní strategii výzkumu* přijaté v roce 2000 se v kapitole 11.7. řeší rozšíření problematiky etiky výzkumu, která se osvědčila v oblasti biomedicínského výzkumu, do všech ostatních oblastí výzkumu.
2. Od 1. června 2003 vstoupil v platnost zákon o *Systému etických komisí* v biomedicínském výzkumu. Jeho cílem je vymezit rámec pro etické hodnocení výzkumných projektů biomedicínského výzkumu. Odpovědné je Ministerstvo pro vědu, techniku a vývoj.
3. Dlouhou tradici má *The Danish Committees on Scientific Dishonesty (DCSD)*, které podávají každoroční zprávy (*Annual Report*) o svých činnostech.
4. V hlavním městě Dánska se bude konat v době od 27. června do 1. července 2005 *Kodaňská letní škola etiky výzkumu* určená pro etické komise výzkumu.
5. K 20. výročí zavedení systému etických vědeckých komisí v Dánsku byla vydána publikace „*The scientific ethical committees – yesterday, today and tomorrow*”¹²

2.6. USA

V USA existuje tradice pěstování etiky ve výzkumu jak na univerzitách, kde se výzkum provádí, tak v institucích, které výzkum podporují.

¹⁰ DGF – Deutsche Forschungsgemeinschafts, <http://www.dfg.de>

¹¹ <http://www.fsk.dk>

¹² <http://www.cvk.im.dk/visArtikel.asp?.artikelID=1537>

1. Asociation of American Universities (AAU)¹³ založená v roce 1900 a zahrnující 62 vedoucích výzkumných univerzit v USA a Kanadě, připravila pro své členy Framework for Institutional Policies and Procedures to Deal with Fraud in Research v roce 1988. Je na každé univerzitě, aby podle tohoto rámce vypracovala svá etická pravidla výzkumu.
2. National Institutes of Health (NIH) věnuje etice výzkumu mimořádnou pozornost, neboť jde o výzkum lékařský. Etický program NIH¹⁴ zahrnuje nejen standardy etického chování federálních zaměstnanců, ale i individuální etické programy jednotlivých institucí a center. Přístupné jsou také dokumenty z bioetiky a etiky výzkumu.
3. Bibliografie vztahující se k problematice etiky ve výzkumu v USA je soustředěná na Case Western Reserve University, USA, v Centru etiky pro vědu a techniku. Dostupná je ON_LINE.¹⁵

2.7. UNESCO¹⁶

Etická mise UNESCO v rámci OSN je v současné době, kdy svět prochází zásadními změnami, jednou z pěti prioritních oblastí UNESCO. Realizuje se prostřednictvím programů:

- o etice vědy a techniky,
- o bioetice.

Největším úspěchem prvního programu bylo přijetí *Všeobecné deklarace o lidském genomu a lidských právech* v roce 1997 a *Mezinárodní deklarace o lidských genetických datech* v roce 2003. V rámci tohoto programu působí *Komise pro etiku vědeckých znalostí a techniku (COMEST)*. Ta se zabývá etikou životního prostředí, principem předběžné opatrnosti, etikou vnějšího prostředí, etikou vědy a etikou učení.

V rámci druhého programu byla ustavena *Mezinárodní bioetická komise*.

Světová konference o vědě organizovaná UNESCO společně s Mezinárodní radou pro vědu (ICSU) v Budapešti v roce 1999 věnovala zvláštní pozornost otázkám etických principů a odpovědnosti ve vědecké praxi. Bylo rozhodnuto vypracovat studii mezinárodní deklarace o etice ve vědě se zaměřením na etický kodex chování vědců, který by měl být předložen v roce 2007.

¹³ <http://www.aau.edu>

¹⁴ <http://ethics.od.nih.gov>

¹⁵ <http://onlineethics.org/bib/newbib.html>

¹⁶ <http://portal.unesco.org/shs/en>